

УДК 811.161.2'367.625

Віктор Мойсієнко Житомир

УДОСТУПНЕННЯ ПАМ'ЯТОК – ШЛЯХ ДО ІНТЕНСИФІКАЦІЇ ТА ОБ'ЄКТИВНОСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ МОВИ

У статті акцентовано увагу на важливості видання давніх текстів з максимальним збереженням рис оригіналу. У транслітерованому тексті завжди представлено суб'єктивне бачення пам'ятки, якої б кваліфікації не був учений, котрий здійснює це метаграфування. Тому актуальними наразі стають факсимільні, фототипічні та репринтні видання. Вони удоступнюють пам'ятку широкому колу науковців, а це призводить до зменшення помилкових потрактувань тих чи інших мовних явищ.

Ключові слова: *писемна пам'ятка, транслітерування, факсимільне видання.*

Фактологічна база (тексти) для мовознавства мали завжди непересічне значення, оскільки становили й становлять основу студій у різних царинах лінгвістики. Годі говорити про роль і значення тексту для історії мови. Коли сучасний текст доступний для науковця (завжди можна перевірити отримані висновки, його інтерпретування), то давній (оригінал) ще й зараз нерідко є малодоступним. Багато дослідників оперують метаграфованими версіями або й узагалі механічно переносять у власні дослідження приклади й узагальнення авторитетних у науці дослідників без перевіряння сумнівних фактів. Такі факти нерідко мали й мають місце в наукових студіях і призводять до відвертих викривлень в остаточних висновках щодо потрактування тих або інших мовних особливостей. Покажемо це на прикладі висвітлення явища «ікавізму» в україністиці.

Найбільшу кількість таких написань у свій час навів А. Кримський в «Украинской грамматике» [б: 170–189, 203ε–204β]. Найдавніша, відносно надійна, на думку Л. Булаховського [2: 50], а за ним і Ф.Філіна «Первый более или менее надежный пример передачи $i < *o$ на письме приводит А. Крымский: *иткил*□ (відкіля)» [15: 225], фіксація переходу o в i (обоє покликаються на А. Кримського), на *иткил*□з буковинської грамоти 1436 року, насправді виявляється зовсім не надійною, на що вказує В. Ярошенко, доводячи, що „на *Иткил*” є назвою урочища [17: 29]. На жаль, до академічного видання «Історія української мови. Фонетика» М. Жовтобрюха потрапили й інші зовсім не надійні приклади: *къ с*□□□ < *сольц*□□ (Гал гр.

1421 р.) з коментарем ‘соляна яма’. Покликання знову ж таки на А. Кримського [5: 278]. Насправді – це назва річки в Галичині *Сѣлка*, тепер Сівка, а грамота не 1421, а 1413 р. [13: 411]. Упорядники «Словника староукраїнської мови» наводять той-таки контекст, що й А. Кримський [6: 203є]. Це ж стосується й іншого прикладу М. Жовтобрюха – *самострѣи коловоротныи* з покликанням на Іпатіївський літопис XV [5: 278]. Однак у виданні 1908 року [10] та перевиданні 1962 [11] подано текст, який цитують укладачі «Словаря русского языка XI – XVII вв.» до гасла КОЛОВОРОТНЫЙ: «*Весь ... бѣше [город] учиненъ от камени и утвержение его не мало пороки и самострѣи коловоротныи великими и малымы*» також за цією публікацією [12: 243]. Щоправда, можливо, в українському виданні закралася якась помилка, оскільки курсивом у наведеному словосполученні виділено лише одне слово: *самострѣи* коловоротныи. Але в будь-якому випадку написання *коловоротныи* в XV ст. не було.

Низку прикладів написань з *i* відзначив А. Кримський в описах (люстраціях) українських замків та староств переважно середини XVI ст. (Черкаського, Канівського, Київського, Луцького, Кам’янець-Подільського, Хмільника-Подільського): *гакивницъ, стороживъ, Антинъ, Макогинъ, Щолнодинъ, Мыступитъ, Кашивъша; Chwedko Perehin, Stecko Stolibik, Sawrin, Hirka, pidwody, pŭhiw, kniaziv* [6: 177-182]. Локалізація і хронологізація тут досить умовні, бо приклади цитуються не за оригіналами, а пізнішими копіями. До того ж є припущення, що публікація в АЮЗР люстрації Черкаського замку 1552 «була здійснена на підставі рукописної копії, виправленої в середині XIX ст. П. Лебединцевим, який подекуди вмисне чи невмисне заміняв інші букви на *i/u* там, де сучасна українська мова має *i*» [16: 564]. Це ґрунтовно дослідив П. Тимошенко, звіривши описи українських замків, надруковані в АЮЗР зі списоком Литовської метрики (книга № 563 створена в 1597 р.). Виявилось, що здійснена П. Лебединцевим транслітерація в АЮЗР хибує на точність відтворення з Литовської метрики, наприклад: в АЮЗР представлено 5 випадків написань *гакивница*, у рукописі пам’ятки всюди *гаковница*; слова *стороживъ* взагалі в тексті Метрики немає, *Макогинъ* П. Тимошенко прочитує, найімовірніше, *Малюгинъ*; неправильно прочитано й словоформи *pidwody, pŭhiw* – у пам’ятці *подводы, плуговъ* [14: 397]. Більшість цих помилкових прикладів А. Кримського як доказ відбиття в орфографії староукраїнських пам’яток XVI ст. звука [i] з *o та *e наводить Ф. Жилко в статті «Голосні неоднорідного творення („дифтонги“) в українській мові» [4: 20]; знову ж таки в академічному виданні «Історія української мови. Фонетика» [5: 278]. Можливо, не варто

заперечувати, як вважає П. Тимошенко, наявність переходу $*o > i$ в описах Канівського, Черкаського, Київського, Вінницького, Луцького замків в антропонімах: *Антинъ, Прись, Навишко* [14: 397]. Зауважимо лише, що мова йде не про оригінал 1552 року, а копію, виготовлену в 1597 р.

У словнику П. Беринди лексеми *кистка, Биб* А. Кримський наводить також помилково [6: 185], оскільки перша вжита Бериндою зі значенням 'пензель', а друга – скорочення до Библия [16: 763]. А втім приклад *кистка* з покликанням на «Лексикон славеноросский» Памва Беринди подає П. Плющ [9: 137]. У Пересопницькому Євангелії слово *видповѣдаю* у висновках багатьох істориків мови – П. Владимірова, І. Огієнка, П. Плюща, Ю. Шевельова [3: 25; 7: 23; 9: 156; 16: 565] – трактується як надійний приклад ікання, що аргументовно спростовує дослідниця пам'ятки І.Чепіга, пропонуючи правильну транслітерацію: *а ви(д) повѣдаю вамь* [8: 203]. В «Граматиці» І. Ужєвича слово *розки(ш)не* помилково прочитали І. Білодід та Є. Кудрицький, насправді там *розли(ч)не* [16: 763].

Усі ці недоречності в публікаціях були б неможливими за однієї умови: якби дослідники (І. Огієнко, Л. Булаховський, Ф. Філін, Ю. Шевельов, П. Плющ, М. Жовтобрюх) безпосередньо працювали з оригіналами або факсимільними виданнями. Очевидно, тиск авторитета зіграв у цих конкретних випадках злий жарт. Те, чого насправді не було, стало «науковим» аргументом для пояснення надважливого явища в україністиці.

Тобто, доказова база щодо переходу $*o > i$ в новому закритому складі до XVII ст. розвіялася. Жодного достовірного прикладу немає. Найдавнішими очевидними (я це бачив в оригіналі) є написання в Житомирській актовій книзі 1611 року: *ви(ж)ки* [1: 86], *спи(л)ны(х)* [1: 334]. Є кілька виявів цього явища, засвідчених у відомих публікаціях XIX ст. (Акты, относящиеся к истории южной и Западной России; Архив Юго-Западной России; Акты, изданные Временной Коммиссией ... при Киевском, Подольском, Волынском генерал-губернаторе; Акты Литовской метрики; Акты Литовско-Русского государства). Але рівень тогочасного метаграфування не дозволяє на віру приймати ці (передовсім для характеристики звукових явищ) приклади. Вони мають бути звірені з оригіналом. Наведений вище матеріал не повинен спонукати нас до висновку, що цієї зміни ($*o > i$ в новому закритому складі) не було раніше. Це лише свідчить про те, що у відомих на сьогодні науковій громадськості пам'ятках до XVII ст. прикладів не зафіксовано. Але ж не всі пам'ятки до XVII ст. виявлені й досліджені.

Звідси на порядку денному у вітчизняній (і не тільки вітчизняній) медієвістиці постає нагальна потреба публікування репринтних, факсимільних видань чи фотокопій оригіналів.

Безперечно позитивним фактом для сучасної медієвістики є наразі доступ науковців до оцифрованих версій опублікованих і, що найголовніше, неопублікованих рукописів та стародруків в мережі Інтернет. Однак видання факсимільних копій оригіналів пам'яток залишаються актуальними й зараз.

Багато таких видань уже здійснено.

Лексикон славенороський Памва Беринди 1627. / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1961.

Лексис Лаврентія Зизанія. / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1964

Київський місал. Глаголичні листки. / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1993.

Буквар Івана Федорова 1574. / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1570.

Лаврентій Зизаній. Граматика Словенська 1596. / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1980.

Мелетій Смотрицький. Граматика 1619. / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К., 1979.

Граматика Івана Ужевича. / Підгот. до вид. І. Білодід та Є. Кудрицький. – К., 1970.

Статути Великого князівства Литовського. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. У трьох томах. – Одеса, 2004. Додано фотокопії.

Ключ царсва небесного Гарасима Смотрицького 1587 / Підгот. до вид. В.Мойсієнко, В.Німчук. – Житомир, 2005.

Литовська метрика. 1545. / Підгот. до вид. В. Кравченко. – К., 2005.

Пересопницьке Євангеліє. Факсимільне видання. / Підгот. до вид. І.П. Чепіга за участі Л.А. Гнатенко. – К., 2008.

Ламент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628. / Упор. Олена Бірюліна. – Луцьк, 2008.

Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3 томах. Редактор-упорядник Лариса Довга. – К., 2012. Додано репринтне видання.

Діалогізм в історичних вимірах староукраїнського часу: О(т)пис Клирика Остро(з)кого. Видання підгот. Оксана Ніка. – К., 2016. Додано фотокопії.

Еухаристіріон альбо вдачність 1632 // Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, З.В. Головецька. – Житомир, 2016. Додано репринтне видання.

Лікарство на оспалый оумысль чоловѣчій 1607. / Підгот. до вид. В.Мойсієнко, Н.Бондар, О.Макарова, С.Радомська. – Житомир, 2017. Публікація містить три томи: факсимільна видання, транслітерованій текст, наукове дослідження.

Низку таких видань здійснено за кордоном:

Adam Fałowski. Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku. – Kraków, 2003. Додано репринт.

Андраш Золтан. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века. – Ниредьхаза, 2004. Додано репринт.

Lexicon slavo-ruthenicum. Edycja i wstęp Adam Fałowski. – Kraków, 2013. Додано репринт.

Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Przysłopskiego z 1732 roku. Opracowała Elżbieta Rudolf-Ziółkowska. – Kraków, 2004. Додано диск з фотографіями оригіналу.

Evanhelije in der Überetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare. Herausgegeben von Heorhi Halančanka. 2005 Ferdinand Schöningh, Paderborn. Додано факсиміле.

Указані видання тепер удоступнені. А це значить, що кожен сумнівний факт легко перевірити не лише на основі кваліфікації транслітератора оригіналу, але й безпосередньо з тексту.

Наведені публікації пам'яток XVI – XVIII ст., їх факсиміле й транслітеровані варіанти важливі для мовознавчої науки. Однак у нашій мовній історії є сотні пам'яток значно раніших, інформацію про мову яких ми все ще черпаємо з узагальнень І. Срезневського, О. Соболевського, О. Шахматова, Є. Карського, В. Курашкевича, Ф. Філіна ... Кваліфікацію цих і після них учених ніхто не заперечує. Але на українські пам'ятки вже час подивитися крізь призму українських окулярів. Йдеться не про транслітеровані тексти (хто б їх не готував), а про оригінали або

щонайменше факсимільні видання. Думаю, буде знято низку питань щодо потрактування мови Київського Псалтиря 1397 року (українська чи російська писемна традиція), Четьї 1489 року (українська чи білоруська) після оприявлення факсиміле. Без вивчення оригіналів найдавніших руських / українських пам'яток XI – XIII ст. годі зробити висновки щодо розвитку категорії палатальності / велярності. Який був ступінь палатальності передньоязикових перед *e*, *u* в протоукраїнських діалектах? Відколи ці приголосні українці почали вимовляти твердо? Для відповіді на ці питання надважливу роль відіграють не лише рядкові знаки – графеми, але й надрядкові діакритичні, що, на жаль, украї рідко відтворювано (з технічних причин) у транслітерованих текстах.

У річищі сказаного привертає увагу проект Ганни Горобець і її однойменного видавництва: повернути українцям найдавніші, але недоступні писемні пам'ятки. Наразі опубліковано три: Луцьке Євангеліє др. пол. XIV ст. (2011); Луцький Псалтир 1384 р. (2013); Холмське Євангеліє XIII ст. (2015). Усі видання факсимільного типу.

Зараз у цьому проекті готується четверта пам'ятка «Лавришівське Євангеліє XIV ст.». Рукопис точно не датований і не локалізований. Зберігається в бібліотеці Музею Чарторийських у Кракові. У дослідницькі об'єктиви потрапив мало. Його мовні особливості студіювали лише українець Іларіон Свенціцький (зробив висновок, що це пам'ятка білоруської редакції) та полька Тереза Фределювна (пам'ятка із галицько-волинського скрипторію). Вже попередній аналіз пам'ятки дозволяє констатувати незаперечну її збіжність з іншими євангеліями галицько-волинської редакції¹, а низку діалектних рис узагалі засвідчено вперше в практиці дослідження українських пам'яток: написання □ на місці *o в новозакритому складі: ни оумр□ти бо по т□мь могоуть (у порівнюваних текстах – по томь) 107зв.²; г҃ла м҃три сво҃єи жєно сє с҃н҃ъ твои по т□м же г҃ла вченику (Є.Є. с. 304 по том, Л.Є.

¹ Порівнювали текст із оригіналами, факсимільними та транслітерованими виданнями: Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. Підгот. до вид. Ю.В. Осінчук / Відп. ред. В.В. Німчук. – К., 2017; Добролюбівське Євангеліє 1164 року. Упорядник Ю.В. Осінчук / Відп. ред. В.В. Німчук. – Львів, 2012; Євсевієве Євангеліє 1283 року. Вид. підгот. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В.В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк / Відп. ред. В.В. Німчук. – К., 2001; Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. – К.: Горобець, 2011; Апракос Мстислава Великого. Изд. подг. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимірова, Н.П. Панкратова / Под. ред. Л.П. Жуковской. – М., 1983; Оршанське Євангеліє XIII ст. Зберігається в НБУ імені В.Вернадського. ДА/П. 555; Холмське Євангеліє XIII ст. Видання факсимільного типу. – К.: Горобець, 2015.

² Приклади подаємо за: Лавришівське Євангеліє XIV століття. Зберігається в бібліотеці Музею Чарторийських у Кракові. Шифр 2097.

251 зв. по томъ) 178зв.; ѿ себе самѣмь (у порівнюваних текстах – саомь) 24зв.; образиша са храминѣ тѣи (у порівнюваних текстах – тои) 52; числівникові утворення на позначення назв другого десятка з аффрикатизованими фіналями на *-цать*: дванадцать и ѿ стадии 13зв.; рѣ же ісѣ ѿбданадцать 22; ѿ мастомацать хлѣбъ 30; ѿбанадцать оучѣнка своа 49; въ єдиноу же надцать годиноу 76; призва ісѣ ѿбанадцать оучѣнка ... двоюнадцать лѣтоу 99зв.; со двданадцать апѣма 113; прииде со двданадцать ... єдинъ ѿ двоюнадцать 117зв.; поємъ ісѣ ѿбанадцать вченикъ 126; не двдѣли на дцать годинѣєста во дѣи 127зв.; патинадцать попріщъ 128; ѿ числа ѿбоюнадцать 138зв.; єдиномоунадцать 158зв. У жодному з порівнюваних євангелій подібних форм не засвідчено; прислівник – придѣє вы сами оу поусто мѣсто ѿсобы (у порівнюваних текстах – ѿсобь) 79зв., числівниковий займенник колмикраты вѣсхотѣхъ събрати чада (у порівнюваних текстах – колькраты/колькратъ) 101зв.; займенникову форму *той*: оу тои дѣнь (у порівнюваних текстах – оу тѣ дѣнь) 21.

Публікація цього Євангелія безсумнівно збагатить славістику, можливо, зніме низку дискусійних проблем щодо її датування та локалізації, а також доповнить фактологічну базу української діяхронної лінгвістики й допоможе уточнити проблему постання й розвитку окремих елементів та категорій структури української мови.

1. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко. – Житомир, 2002.
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К., 1956.
3. Владимиров П. Обзор южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI ст. – К., 1988.
4. Жилко Ф.Т. Голосні неоднорідного творення („дифтонги”) в українській мові // Українська мова в школі. – №3. – 1962. – С. 16–23.
5. Жовтоброх М.А. Фонетика // Жовтоброх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 65–329.

6. Крымский А. Украинская грамматика. Том. 1, вып. 1. – Москва, 1907.
7. Огієнко І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року. – Благодійне видавництво «Українська православна церква», 1922.
8. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. / Підгот до вид. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко – К., 2001.
9. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К., 1971.
10. Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорскою Археологическою комиссією. Томъ второй. Ипатьевская летопись. Изданіе второе. – СПб., 1908.
11. Полное собрание русских летописей. – Т.2. – М., 1962
12. Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 7. – Москва, 1980.
13. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У двох томах. Т. II. – К., 1978.
14. Тимошенко П.Д. Из спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К., 1971. – С. 392–402.
15. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Ленинград, 1972.
16. Шевельов Ю.В. Исторична фонологія української мови. – Харків, 2002.
17. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV–XV вв. – К., 1931.

Viktor Moysiienko

ACCESS TO MONUMENTS - THE WAY TO INTENSIFICATION AND OBJECTIVES OF RESEARCH FROM HISTORY OF LANGUAGE

Article brought to a focus on the importance of the publication of ancient texts with maximum preservation of the original features. In transliterated text, there is always a subjective vision of a memorial, which qualification was not a scientist who performs this meta-tagging. Therefore, facsimile, phototypic and reprint publications are currently relevant. They provide a memorial to a wide range of scholars, which leads to a reduction of false interpretations of certain language phenomena.

Key words: written memo, transliteration, facsimile edition.

